

ΛΟΥΪΖΑ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ

**Τα καρτσόνια και οι τεχνικές υφαντών ταινιών για
το καρτσοβάσταγο, τον καλτσοδέτη και το στιβανοβάσταγο
στην Κρήτη. Με αφορμή δύο αντικείμενα
της Μουσειακής Συλλογής του Κέντρου Λαογραφίας**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στο άρθρο γίνεται αναφορά στα αντικείμενα καρτσόνι, καρτσοβάσταγο ή πανωβάσταγο, καλτσοδέτη, στιβανοβάσταγο και στις τεχνικές κατασκευής που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή αυτών των υφασμένων ταινιών. Συγκεκριμένα αναλύονται α) η τεχνική «ταπαρί» ή υφανση με κάρτες (tablet weaving) που χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή της καλτσοδέτας β) η τεχνική στενής υφαντής ταινίας για στιβανοδέματα με «άρπαχτή» υφανση, δηλαδή χωρίς κανένα εργαλείο, μόνον με τα χέρια γ) η τεχνική με ξύλινο σταθερό μιτάρι (rigid heddle) και δ) η τεχνική με το ιδιόμορφο «πεταλάκι», εργαλείο παρόμοιου σχήματος με το πέταλο του αργαλειού, την οποία χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή πολύ γερών ταινιών, συμπεριλαμβανομένων και των στιβανοδεμάτων. Πρόκειται για τέσσερις εντελώς διαφορετικές μεταξύ τους τεχνικές, από τις οποίες η τελευταία εντοπίστηκε μόνο στην ανατολική Κρήτη και είναι μάλλον σπάνια, με ελεύθερο μιτάρι που κατασκεύαζαν οι γυναίκες από βαμβακερό σπάγκο (μιτόσπαγκο). Τέλος γίνεται αναφορά στην κοινωνική λειτουργία των εξεταζομένων εξαρτημάτων ένδυσης, στον τρόπο κατασκευής και διακίνησής τους και σε σχετικά με αυτά δίστιχα.

Λέξεις κλειδιά: κάλτσα, καλτσοδέτα, καλτσοβελόνα, στιβανόδεμα, υφαντική ταινιών, υφαντική με καρτέλες, υφαντική με σταθερό μιτάρι, υφαντική με πεταλάκι, υφαντική με τα δάχτυλα

Αφορμή για το παρόν άρθρο υπήρξε η έρευνα για την τεκμηρίωση δύο αντικειμένων της Μουσειακής Συλλογής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαο-

γραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, που περιγράφονται ως «καρτσόνια» με «καρτσοδέτες» (αντρίστικα) και προέρχονται από το Αλάγνι Ηρακλείου Κρήτης. Τα συγκεκριμένα αντικείμενα έχουν αύξοντα αριθμό 43, φέρουν ως χρονολογία το έτος 1888 και κατατέθηκαν στην συλλογή του Κέντρου Λαογραφίας (τότε Λαογραφικού Αρχείου) το 1951, από την λαογράφο Ευαγγελία Φραγκάκι (εικ. 1α, 1β, 1γ).

Εικ. 1α, 1β, 1γ. «Καρτσόνια» με «καρτσοδέτες» (αντρίστικα), από το Αλάγνι Ηρακλείου Κρήτης. Μουσειακά αντικείμενα της Μουσειακής Συλλογής του Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, με αύξοντα αριθμό 43. Οι μεταξωτές καρτσοδέτες φέρουν ημερομηνία 1888 και είναι κατασκευασμένες με την τεχνική με τις κάρτες (tablet weaving).

Ύστερα από αρχειακή και βιβλιογραφική έρευνα με σκοπό την τεκμηρίωση τους, στράφηκα στην συγκέντρωση ειδικότερων πληροφοριών κατά την διάρκεια επιτόπιας έρευνας στην Κρήτη, στο πλαίσιο λαογραφικής αποστολής του Κέντρου το φθινόπωρο του 2013. Συγκέντρωσα σχετικές μαρτυρίες και παράλληλα κατέγραψα τις τεχνικές για την κατασκευή των εν λόγω εξαρτημάτων ένδυσης. Στο παρόν κείμενο γίνεται αναφορά στο καρτσόνι, καρτσοβάσταγο ή πανωβάσταγο, καρτσοδέτη, σιβανοβάσταγο και αναλύονται οι τεχνικές που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή αυτών των υφασμένων ταινιών. Συγκεκριμένα α) η τεχνική «τσαπαρί» ή ύφανση με κάρτες¹ (tablet weaving), που χρησιμοποιούσαν για την

1. Μαρία Γρηγορίου «Υφαντική με κάρτες μια προσωπική εμπειρία», *Ενδυματολογικά 1*:

κατασκευή της καλτσοδέτας β) η τεχνική στενής υφαντής ταινίας για στιβανοδέματα με «αρπαχή» ύφανση, δηλαδή χωρίς κανένα εργαλείο, παρά μόνον με τα χέρια και γ) η τεχνική με το εργαλείο *πεταλάκι* για την κατασκευή πολύ γερών ταινιών, συμπεριλαμβανομένων και των στιβανοδεμάτων. Το εξάρτημα αυτό είναι ένα σπάνιο αντικείμενο/εργαλείο της κρητικής υφαντικής τέχνης, άγνωστο στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, και γι' αυτό δεν έχει μέχρι σήμερα τεκμηριωθεί στην σχετική βιβλιογραφία. Πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται για τρεις τελείως διαφορετικές μεταξύ τους τεχνικές κατασκευής υφαντών ταινιών (band weaving), εκ των οποίων η μία, που εντοπίστηκε στην ανατολική Κρήτη, αποτελεί μάλλον σπάνια τεχνική υφαντικής με «ελεύθερο μιτάρι». Συνιστά παραλλαγή μιας τέταρτης τεχνικής, κατά την οποία χρησιμοποιείται ένα ειδικό εξάρτημα χειρός, «υφαντικό εργαλείο για ζώνες» ή *rigid heddle*². Για το εργαλείο αυτό πραγματοποίησα ενδελεχή έρευνα σε μουσειακές συλλογές στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Όμοια εργαλεία υφαντικής εντόπισα μόνο στις συλλογές του Μουσείου του Ανθρώπου (Musée de l'Homme) στο Παρίσι. Σήμερα τα εν λόγω εργαλεία αυτά φυλάσσονται στο Μουσείο του Ευρωπαϊκού και Μεσογειακού Πολιτισμού (MUSEM), στη Μασσαλία³, είναι κρητικής προέλευσης και φέρουν εγχάρακτες χρονολογίες της δεκαετίας του 1930. Ορισμένα από αυτά έχουν προσφερθεί από τη λαογράφο Αγγελική Χατζημιχάλη για τον εμπλουτισμό των συλλογών του Μουσείου του Ανθρώπου (εικ. 2α, 2β, 2γ, 2δ).

Κρητικά καρτσόνια ή ατζές ή ποδαρές ή γάμπες⁴

Στις αγροτοποικεινικές κοινωνίες της Κρήτης του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, οι ανδρικές κάλτσες ήταν «γονάτες», δηλαδή έφταναν μέχρι το γόνατο

Πρακτικά 1^{ου} κύκλου μαθημάτων του Εθνικού Αρχείου Ελληνικής Παραδοσιακής Ενδυμασίας, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 2000, σ. 249-250. Candace Crockett, *Card weaving*, London 1991. Betty Linn, *Hands on Rigid Heddle Weaving*, United States 1987, Anne Dixon, *The Weaver's Inkle Pattern Directory*, United States 2012.

2. Ιωάννα Παπαντωνίου «Συμβολή στη μελέτη της Γυναικείας Ελληνικής Παραδοσιακής Φορεσιάς», *Εθνογραφικά* 1 (1978), σ. 21, 22, 54, εικ. 19, 20, όπου σημειώνεται αντί για *rigid heddle*: «ειδικό εξάρτημα με το οποίο ύφαναν τις ανδρικές καλτσοδέτες και ορισμένα ζωνάρια... Η μία σειρά από κλωστές του στημονιού μένει σταθερή στις τρύπες κι η άλλη είναι κινητή στις εγκοπές δημιουργώντας έτσι δύο στόματα για να περνά η σάϊτα που χρησιμεύει συγχρόνως και για να χτυπά το υφάδι. Το σχέδιο βγαίνει από το στημόνι».

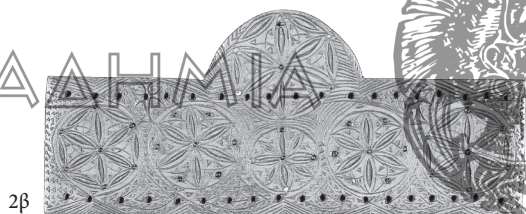
3. Τα αντικείμενα έχουν καταχωρισθεί στο MUSEM ως *passettes a rubans*: Grèce DMH 1984.42.113, Grèce DMH 1984.42.91, Grèce DMH 1984.42.112.

4. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης. 1) η ανδρική φορεσιά*, Αθήνα 1960, σ. 37, 42.

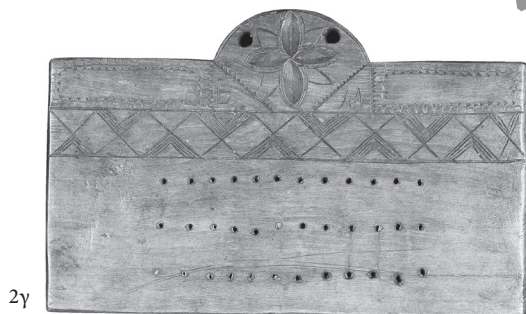
και πλέκονταν με καλτσοβελόνες από τις γυναίκες, ενώ αποτελούσαν ακόμα και μέρος της προίκας της νύφης. Οι κάλτσες της καθημερινής ενδυμασίας ήταν διαφορετικές από αυτές της επίσημης, γιορτινής ή γαμπριάτικης φορεσιάς. Συχνά δεν είχαν πέλμα, ήταν σαν γκέτες και τότε ονομαζόταν γάμπες. Για την κατασκευή των επίσημων καλτσών οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν μεταξωτά νήματα που οι ίδιες κατασκεύαζαν, ενώ για τις κάλτσες της καθημερινής φορεσιάς προτιμούσαν το βαμβάκι, που προμηθεύονταν από το εμπόριο. Σπανιότερα εντοπίζονται και κάλτσες εντόπιου μάλλινου νήματος, ενώ σε μερικές περιπτώσεις οι κάλτσες απουσιάζουν εντελώς από την ανδρική φορεσιά της Κρήτης:

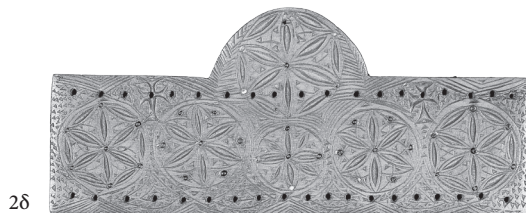
2α

2β

2γ

2δ

Εικ. 2α, 2β, 2γ, 2δ. «Πεταλάκια», εργαλεία υφαντικής ταινιών της Κρήτης (1930). Μουσειακά αντικείμενα του Μουσείου του Ευρωπαϊκού και Μεσογειακού Πολιτισμού Μασσαλίας (MUCEM).

*Τις συνηθίζουν γονάτες, δηλ. πάνω από το γόνατο... οι κάλτσες λέγονται και γάμπες... και είναι αληθινά ένα ένδυμα της κνήμης (γάμπας)... μόνο μερικοί συνωρόγαμπροι στα πεδινότερα φορούν μέσα στα στιβάνια και τσουράπχια δηλ. κάλτσες κοντές που προφυλάσσουν μέρος της κνήμης, τη φτέρνα, την πατούχα και τα μπροστοδάχτυλα από το καλικότριμμα...*⁵

Το γεγονός ότι, καθημερινά, δεν φορούσαν πάντα οι Κρητικοί κάλτσες μέσα από τις παραδοσιακές μπότες ή δόμους, αλλά συνήθιζαν να φορούν κάλτσες περίτεχνες μέχρι το γόνατο στις «σχολινές» μέρες, δηλαδή στις γιορτινές εμφανίσεις, περιγράφεται με δίστιχα από τον Κωστή Λαγουδιανάκη⁶:

*Οι δόμοι σκαρβελώνουνε αόρια και χαράκια
παπούρες και κακοβολιές τάξε σα ντα σοκάκια.
Στιβάνια τση καματερής βαστούν 'αντέτι χρόνια
ζυγώνουνε και δε φορούν, δε θένε τα καρτσόνια.
Ο πόδας συνηθά ετσά κι είναι χωρίς καρτσόνι
και μούδε βγάνει μαγλατά μούδε και ζαιματώνει.
Εγούγια ντου κιαμιά βολά μη ντονε κόψει μόνο
έχει το καλικότριμμα μονγκρές απού το μ-πόνο.
Τση μέρας τση σκαλιάτικης μος και νεδιόσ η φέξη (sic)
τα πόδια κανακίζει τα καρτσόνια έχει πλέξει.
Καρτσόνι μποϊλίδικο η πλέξη ρεμεδιάρει,
πλια πάνω απού το γόνατο ετσά λος τα ζέρει.
Όσοι 'χουνε τ' αμέντε ντως μη γ-καλικοτριφτούνε
ζετρέχουν οι πατούχες τως καρτσόνια να φορούνε.*

Οι επίσημες ή γαμπριάτικες κάλτσες, ο «πλουμιστός ατζέξ»⁷, που κατασκευάζαν στην κρητική ύπαιθρο, αποτελούσαν απαραίτητο εξάρτημα της ανδρικής

5. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης*, 1) η ανδρική φορεσιά, ό.π., σ. 37, σημ. 2, 4, Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης*, 2) η γυναικεία φορεσιά, Αθήνα 1960, σ. 75, ΚΛ χφ. 2799, σ. 37 (Ασή Γωνιά, Χανιά, Γεώργιος Αικατερινίδης, 1964), Ιωάννης Θεμ. Τσουχλαράκης, Θρασύβουλος Θεμ. Τσουχλαράκης, *Η ιστορία και η λαογραφία της Κρητικής φορεσιάς*, Αθήνα 1997, σ. 21.

6. Κωστής Λαγουδιανάκης, «Βράκες, μεϊτανογέλεκο, εντυμασά τση Κρήτης», 2ο μέρος, «Αποσπερίδες και βαϊζα», εφημερίς *Πατρίς*, 12 Απρ. 2008, <https://archive.patris.gr/articles/131178>, με την επεξήγηση: (η) κακοβολιά = η δύσβατη διάβαση, (το) καλάμι = το πάνω μέρος του κρητικού στιβανιού που περιβάλλει την κνήμη, (το) καλικότριμμα = η πληγή στο πόδι από τρίψιμο των παπουτσιών, (η) καλίκωση = η υπόδηση, (η) καματερή = η καθημερινή, η εργάσιμη μέρα.

7. ΚΛ χφ. 2799, σ. 91 (Ασή Γωνιά Χανίων, Γ. Ν. Αικατερινίδης, 1964), ΚΛ χφ. 2846, σ. 8 (Αγία Παρασκευή Πεδιάδας Ηρακλείου, Αριστοφάνης Χουρδάκης, 1964).

ενδυμασίας, ήταν δώρα των κοριτσιών στο γαμπρό⁸ και δώρο της αρραβωνιασμένης στον πεθερό⁹. Ενίοτε, κάλτσες προσφέρονταν ως αντίδωρο σ' αυτούς που βοηθούσαν στις προετοιμασίες του αρραβώνα ή του γάμου:

στο σπίτι της νύφης εδέχονταν τα πανέρια με μεγάλη χαρά. Επρόσφεραν δώρα σε κείνους, που τα έφερναν, ποδιές υφαντές, κάλτσες χειρόπλεκτες¹⁰.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η επίσημη κάλτσα χρησιμοποιούνταν μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Οι άνδρες της Κρήτης σε πολλά ημιαστικά περιβάλλοντα των αρχών του 20ού αιώνα, μια μεταβατική ενδυματολογικά περίοδο, πέρασαν από την παραδοσιακή φορεσιά της υπαίθρου στην ευρωπαϊκή μόδα. Αυτό επηρέασε και την υπόδηση. Αντί για την χαρακτηριστική κρητική μπότα, *υπόδημα ή στιβάνι*, άρχισε να χρησιμοποιείται αποκλειστικά το «φαρυς», παπούτσι, που κατέστησε πλέον τις παραδοσιακές κάλτσες ακατάλληλες. Όπως προκύπτει από πληροφορία που μου έδωσε η Ελευθερία Ιατράκη (1904-1979) από τις Ασίτες Ηρακλείου, στην προίκα της υπήρχαν, μεταξύ των άλλων, και δύο ζευγάρια περίτεχνες ανδρικές πλεκτές κάλτσες *του λούσου*, ψηλές μέχρι το γόνατο, ειδικές για στιβάνια, που όμως δεν φορέθηκαν ποτέ, διότι εν τω μεταξύ είχε αλλάξει η μόδα διότι πραγματοποιήθηκε η μετάβαση στα ανδρικά υποδήματα δυτικού τύπου.

Οι επίσημες κάλτσες ήταν μεταξωτές, μονόχρωμες, μονοκόμματα χωρίς ραφή, πλεγμένες με πέντε μεταλλικές και πολύ λεπτές καρτσοβελόνες¹¹. Η Ευαγγελία Φραγκάκι στο βιβλίο εισαγωγής των μουσειακών αντικειμένων του Κέντρου Λαογραφίας περιγράφει τα καρτσόνια ως εξής: «[Είναι] πλεκτά από μετάξι σπιτικό. Η μεταξού βγάζει το μετάξι, οι κοπέλες το βράζουν και το πλέκουν (με 5 βελόνες, είτε με τον «κάτσουνα» που καρφώνεται στον ώμο μπροστά, είτε με το «κατσόξυλο¹²» στη ζώση)...». Το τελειώμά τους ήταν οδοντωτό «μπι-

8. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, χειρόγραφη σημείωση στο «Βιβλίων Α' εισαγωγής των Μουσειακών Αντικειμένων Ελληνικού Λαϊκού Βίου και Τέχνης» του Λαογραφικού Αρχείου, αρ. 43.

9. ΚΛ χφ. 3458, σ. 84 (Αρχάνες Ηρακλείου, Ελένη Ουσταμανωλάκη-Δουνδουλάκη, 1969).

10. ΚΛ χφ. 3458, σ. 83 (Αρχάνες Ηρακλείου, Ελένη Ουσταμανωλάκη-Δουνδουλάκη, 1969).

11. Ευαγγελία Λαμπιθανάκη-Παπαδάκη, *Λαογραφία Κρήτης*, Ηράκλειο 1982, τόμ. Γ', σ. 53: «τα καρτσόνια...είναι πλεχτά με καρτσοβελόνες, μαύρα, μακρά μάλλινα για το χειμώνα και μπαμπακερά για το καλοκαίρι ...» (πληροφ. Μανόλης Παπαδάκης Τερζής, Άγιος Νικόλαος, Λασιθίου), Ιωάννα Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη...», ό.π., σ. 46.

12. Το καρτσόξυλο ήταν εργαλείο για το πλέξιμο της κάλτσας «από ξύλο ασπαρτιάς (σπάρτου), που τρυπιέται εύκολα. Μπήγουν τη βελόνα και το περνάνε στη ζώνη τους ή στον κόρφο, για να κάμουν κάρτσα». Βιβλίων Εισαγωγής Μουσειακών Αντικειμένων, αρ. 138,

μπλωτό» και το κυρίως σώμα έφερε διάτρητα και ανάγλυφα μέρη, ενώ οι δύο άκρες, η φτέρνα και τα δάχτυλα, το *μπροσμούρι*, όπως λεγόταν, είχαν διαφορετικό πιο πυκνό πλέξιμο με την τεχνική που ονομάζεται σήμερα *κάλτσα*. Η Φραγκάκι σημειώνει: «Οι γυναίκες που έπλεκαν καρτσόνια ονομαζόταν «πλέχτρουσες και τα έπλεκαν στις αποσπερίδες ή όταν βοσκούσαν τις κατσίκες, επίσης στις πόλεις υπήρχε γυναικείο επάγγελμα οι *καρτσονούδες*¹³. Φυσικά δεν έλειπαν και οι σχετικές δεισιδαιμονίες «όσες μέρες μένει η *κάλτσα* ατέλειωτη στα κάτω στενέματα, τόσες μέρες τυραγνιέται να βγη η ψυχή της *πλέχτρουσας*»¹⁴.

Το καρτσοβάσταγο ή πανωβάσταγο

Σε όλους τους τύπους ανδρικής και γυναικείας *κάλτσας* χρησιμοποιούσαν *καλτσοδέτες* ή *κορδόνια*, τα λεγόμενα *καλτσοβάσταγα*, για να συγκρατούν την *κάλτσα* στο πάνω μέρος της γάμπας. Τα *κορδόνια* ήταν μεταξωτά, στριφτά και κατέληγαν σε μικρές φούντες. Ανάλογα δε με τον αριθμό των νημάτων ήταν *τετράκλωνα* ή *οχτάκλωνα*. Κατασκευάζονταν από γυναίκες, οι οποίες στερέωναν το νήμα σε ένα σταθερό σημείο (π.χ. στο πόδι του τραπέζιού) και το έστριβαν αργά και επίμονα μέχρι να δημιουργηθεί το επιθυμητό *κορδόνι*¹⁵. Τα περισσεύματα του νημάτος στις άκρες τα έδεναν κόμπο και στη συνέχεια έκοβαν τις *κλωστές*, ώστε να σχηματίζονται μικρές φούντες.

Τον ίδιο τύπο πλεκτού *κορδονιού*, αλλά από βαμβάκι, χρησιμοποιούσαν για τις καθημερινές *κάλτσες*, που τις στερέωναν με τις *κλωστές* του τελειώματος της *πλέξης*:

... Ήταν χωρίς πέλμα, δύο λεπτοί σωλήνες, που δένονται κάτω από το γόνατο και πάνω στους αστραγάλους με *βαστάγια*. Στην πάνω μεριά άφηναν νήμα για να δεθούν [οι *κάλτσες*] γύρω από τη γάμπα «τα *πανωβάσταγα*» δηλ. τα *βαστάγια* του γόνατος έχουν και *φουνταλάκια*¹⁶.

Για τις γυναικείες *κάλτσες* τα *στηρίγματα* αυτά αναφέρονται ως *καρτσοβά-*

συντάκτης Διαλεχτή Ζευγώλη-Γλέζου, Απειράνθος Νάξου, 1958. Πρβλ. και Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης*, 2) *Γυναικεία φορεσιά*, ό.π., σ. 82.

13. Σημείωση της Ευαγγελίας Φραγκάκι στο Βιβλίο Β' Εισαγωγής Μουσειακών Αντικειμένων αρ. 43, σ. 11.

14. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, σημείωση στο Βιβλίο Εισαγωγής..., ό.π., αρ. 43.

15. Την τεχνική μου την είχε περιγράψει, το 1989 η περίφημη υφάντρα και δεινή πλέκτρα Ειρήνη Γκεγκάκη (1912-1999) από τις Ασίτες Ηρακλείου.

16. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης...*, 1) *η ανδρική φορεσιά*, ό.π., σ. 37.

σταγα¹⁷ ή πανωβάσταγα. Αργότερα αντικαταστάθηκαν από τη γυναικεία καλτσοδέτα¹⁸ του εμπορίου. Βέβαια, η μόδα επηρεάστηκε από μοντέλα ξενόφερτα, γυναικεία και ανδρικά και έτσι εμφανίστηκαν και κοντές γυναικείες κάλτσες, που στερεώνονταν επίσης με κορδόνια.

*Στα ψηλά βουνά της πεδινής Κρήτης οι κομψευόμενες που φορούσαν μπότες μέχρι τη μέση της κνήμης, εφόρουν γάμπες, κάλτσες δηλαδή χωρίς πέλμα που εστερεώνοντο με καρτσοβάσταγα πάνω στον αστράγαλο (κάτι ανάλογο με τις κάλτσες των ανδρών)*¹⁹.

Ο καλτσοδέτης

Οι χειροποίητοι καλτσοδέτες που χρησιμοποιούσαν για τις ανδρικές κάλτσες ήταν μεταξωτές στενές ταινίες²⁰, μονόχρωμες ή με πολλά χρώματα και περίτεχνα σχέδια, που στη μια πλευρά σχημάτιζαν θηλειά και στην άλλη πλευρά κατέληγαν σε μακρύ κορδόνι με μικρές φούντες. Πρόκειται για υφαντές ταινίες, παρά το γεγονός ότι επικράτησε να ονομάζονται *πλεκτές καλτσοδέτες*. Μετά από συστηματική έρευνα διαπιστώθηκε ότι η ανδρική καλτσοδέτα αυτού του τύπου διαδόθηκε ευρύτατα στην Κρήτη και κυρίως την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας χρησιμοποιήθηκε και σε όλες τις επίσημες φορεσιές (χοροφυλακής, ταχυδρομείου κ.ά.).

Ερευνώντας την τεχνική αυτής της περίτεχνης υφαντής ταινίας, διαπίστωσα ότι η κατασκευή της γινόταν με την τεχνική των *καρτών* (tablet weaving)²¹, που ήδη έχω αναφέρει. Πρόκειται για μια πανάρχαια τεχνική, όπως μαρτυρείται από τη βιβλιογραφία:

17. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης*, 2) η γυναικεία φορεσιά, ό.π., σ. 81, Ελένη Τσενόγλου, *Οι φορεσιές της Κρήτης*, Ενδυματολογικά 1: Πρακτικά 1^{ου} κύκλου μαθημάτων του Εθνικού Αρχείου Ελληνικής Παραδοσιακής Ενδυμασίας, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 2000, σ. 176.

18. Η καλτσοδέτα αποτελεί ανέκαθεν αντικείμενο ανδρικού πόθου, όπως συμπεραίνεται και από το κρητικό δίστιχο: «Διάλε τη τρίχα πού 'λειψε να ξεψυχήσει ομπρός της/ όντε την είδα κι έδενε το καρτσοβάσταγό της». Βλ. ΚΛ χφ. 2799, σ. 87 (Ασή Γωνιά Χανίων, Γ. Ν. Αικατερινίδης, 1964).

19. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης*, 2) η γυναικεία φορεσιά, ό.π., σ. 81.

20. ΚΛ χφ. 3780, σ. 8 (Ακτούντων Ρεθύμνης, Εμμανουήλ Δημητρακάκης, 1974).

21. Η Ιωάννα Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη...», ό.π., σ. 45 αναφέρεται σε τεχνική με «χαρτονάκια» και προσθέτει: «Με ανάλογο εξάρτημα από ξύλο, κόκκαλο ή ελεφαντόδοντο υφαίνονταν τα κιμέρια από τα Ιεροσόλυμα. Το σχέδιο εξαρτάται απόλυτα από τον τρόπο που περνούνται οι κλωστές στις τρύπες των χαρτονιών. Η ύφανση πετυχαίνεται με το ομαδικό στρίψιμο προς ή από τον υφαντή. Τεχνική πανάρχαια που δεν έσβησε στη Δύση».

*Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἱστοργικῶν ἐργαλείων τάσσονται καὶ αἱ μικραὶ τετράγωνοι πλακίδες, αἱ φέρουσαι ἀνὰ μίαν ὀπὴν εἰς ἐκάστην γωνίαν, τὰς ὁποίας οὐ Gayet εὐρήκεν ἐν Ἀντινόῃ*²².

*Παρεμφερεῖς πλακίδας (κοιν. Τσαπάρια ἐν Αἰτωλίᾳ) χρησιμοποιοῦν σήμερον εἰς τὴν Στερεάν Ἑλλάδα πρὸς κατασκευὴν τῶν με ποικιλώτατα κοσμήματα καλ-τσοδετῶν τῶν ὀρεινῶν φουστανελλοφόρων*²³.

Αυτὴ ἡ τεχνικὴ, ποὺ σε πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας λέγεται *τσαπαρί*, εἶναι ἐξαιρετικὰ διαδεδομένη σε ὅλη τὴν Εὐρώπῃ καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι σε χρῆση. Ὁ κατασκευαστὴς χρησιμοποιεῖ ταυτόχρονα πολλὰ μικρὰ διάτρητα τετράγωνα πλακίδια ἀπὸ ξύλο, σκληρὸ δέρμα ἢ χαρτόνι. Τὸ νήμα περνᾷ ἀπὸ διαφορετικὰς τρύπες σὲ κάθε πλακίδιο γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ τὸ σχέδιο καὶ ὁ ἐπιθυμητὸς χρωματικὸς συνδυασμὸς. Ἡ εἰκαστικὸς καὶ υφαντουργὸς Μαρία Γρηγορίου τὴν περιγράφει λεπτομερώς:

Εἶναι μία τεχνικὴ ὕφανσης με στημόνι καὶ ὑφάδι καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν χρῆση καρτῶν γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἀνοίγματος τῶν κλωστῶν τοῦ στημονιοῦ γιὰ νὰ περάσει τὸ ὑφάδι. Οἱ κάρτες μποροῦν νὰ εἶναι φτιαγμένες ἀπὸ οποιοδήποτε ἀνθεκτικὸ υλίκον. Οἱ πιο συνηθισμένες εἶναι τετράγωνες καὶ ἔχουν ἀπὸ μίαν τρύπα σὲ κάθε γωνία. Ἀπὸ κάθε τρύπα περνᾷ μία κλωστή τοῦ στημονιοῦ, ἔτσι μίαν τετράγωνη κάρτα, μπορεῖ νὰ φέρει μόνο 4 κλωστές. Χρησιμοποιοῦνται ἄρα τόσες κάρτες ὅσες χρειάζονται γιὰ τὸ ἐπιθυμητὸ πλάτος τῆς ταινίας. Ἀφοῦ περαστοῦν ὅλες τὶς κλωστές τοῦ στημονιοῦ στὶς κάρτες, τεντώνεται τὸ στημόνι ἀνάμεσα σὲ δύο σταθερὰ σημεῖα καὶ τότε οἱ κάρτες αὐτόματα κρέμονται παράλληλα με τὶς κλωστές. Ἐπειτα τακτοποιοῦνται σ' ἓνα πακέτο, ὅπως μίαν τράπουλα καὶ τὸ ἀνοίγμα σχηματίζεται ἀπὸ μόνον του, καὶ εἶναι τόσο ὅσο ἡ ἀπόστασις ποὺ ἔχουν οἱ τρύπες μεταξύ τους. Τὸ ἀνοίγμα ἀλλάζει γυρίζοντας

22. Άννα Αποστολάκι, *Τα κοπτικά υφάσματα του εν Αθήναις Μουσείου Κοσμητικών Τεχνών*, Αθήνα 1932 σ. 15, υπ. 2, Emile Guimet, *Les portraits d'Antinoë au Musee Guimet*, Paris 1912, σ. 10: «Je dois signaler aussi tout un jeu de plaquettes carrées en bois percées d'un trou à chaque angle M. Capart. Le conservateur du Musée de Bruxelles, a fait remarquer que les Antelins se servent encore des plaquettes semblables pour exécuter certains tissus». (μετάφραση δική μου: «θα ήθελα νὰ ἐπισημάνω ἓνα ὁλόκληρο σύνολο τετράγωνων ξύλινων πλακιδίων τρυπημένα με μίαν τρύπα σὲ κάθε γωνία κύριε M. Capar. Ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ Μουσείου τῶν Βρυξελλῶν ἐπεσήμανε ὅτι οἱ Antelins ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦν παρόμοια πλακίδια γιὰ νὰ φτιάχνουν ὀρισμένα υφάσματα»).

23. Ἡ Άννα Αποστολάκι, *Τα κοπτικά...*, ὁ.π., σ. 15, σημ. 3, ἀναφέρει τὰ υπ. αρ. 1884 τσαπάρια τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν, σημερινὸ Μοῦσεῖο Νεώτερου Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ. Βλ. ἐπίσης, Δημήτριος Λουκόπουλος, *Πὼς υφαίνονται καὶ ντύνονται οἱ Αἰτωλοὶ*, Αθήνα 1927, σ. 57, σχ. 54, αρ. 2.

τις κάρτες γύρω από το κέντρο τους, όπως γυρίζει μία ρόδα, μία πλευρά κάθε φορά. Σε κάθε αλλαγή περνά και ένα υφάδι. Αυτή είναι η πιο σημαντική διαδικασία γιατί αυτή είναι που κάνει άλλες κλωστές του στημονιού να ανεβαίνουν και άλλες να κατεβαίνουν. Με το γύρισμα, οι 4 κλωστές κάθε κάρτας στρίβουν μεταξύ τους και παράγουν ένα τετράκλωνο κορδόνι. Έτσι αν για παράδειγμα χρησιμοποιούνται 20 κάρτες, θα υπάρχουν και 20 τετράκλωνα κορδόνια. Οι κάρτες μπορούν να γυρίζουν προς τα πίσω ή προς τα μπρος, είτε όλες μαζί σαν πακέτο (ή χωρισμένες σε πακέτα) είτε μεμονωμένα μία-μία ανάλογα με το σχέδιο. Αυτό που καθορίζει το σχέδιο, είναι το στρίψιμο των κλωστών, το χρώμα, το πώς αυτό έχει περαστεί στις τρύπες και το πώς και ποιες κάρτες γυρίζονται κάθε φορά πριν περάσει ένα υφάδι. Το υφάδι δεν παίζει κανένα ρόλο. Τις περισσότερες φορές δεν φαίνεται καθόλου, υπάρχει για να κρατά τα τετράκλωνα κορδόνια παράλληλα μεταξύ τους στο επιθυμητό πλάτος της υφαινόμενης ταινίας²⁴.

Όμοιους καλτσοδέτες εντόπισα σε πολλές ιδιωτικές συλλογές και στο μουσείο Μπενάκη όπου μάλιστα αναφέρεται ως καλτσοδέτα ευζώνου.

Στην Κρήτη ο υφαντός καλτσοδέτης αυτού του τύπου κατασκευαζόταν συνήθως από φυλακισμένους άνδρες, κυρίως στις φυλακές της Αλικαρνασσού στο Ηράκλειο και στις φυλακές των Χανίων. Σύμφωνα με πληροφορία του Ευθύμιου Βασιλάκη, υπήρχαν μαζικές παραγγελίες τέτοιων καλτσοδετών από ράφτες:

Στις φυλακές των Χανίων παράγγελλε τις καλτσοδέτες για τις ανάγκες του ραφείου του, ο ράφτης Μπαλαντίνος Μανόλης στα Χανιά, που πέθανε γύρω στο '50... Ο Μπαλαντίνος είχε δική του βιοτεχνία και αγόραζε το μεταξύ από τις γυναίκες στα χωριά, το έβαφε και στη συνέχεια το έδινε στους φυλακισμένους για να υφάνουν καλτσοδέτες με την τεχνική (card weaving, τη «μπακαρόλα» ή «φακαρόλα», δηλαδή την υφαντή ταινία) (Ευθύμιος Βασιλάκης, 2018)

Υπάρχουν όμως και πληροφορίες ότι παραγγελίες γίνονταν και από μεμονωμένους πολίτες, οι οποίοι ζητούσαν συχνά να υφαίνονται τα αρχικά του ονόματός τους και η χρονολογία κατασκευής. Σε αυτούς τους καλτσοδέτες αναφέρεται και η Ευαγγελία Φραγκάκι στο βιβλίο της:

Τους καλτσοδέτες τους πουλούσαν οι καζάζηδες²⁵, αλλά τους έφτιαχναν κυρίως οι φυλακισμένοι. Όταν τους έφτιαχναν επί παραγγελία (παραγγελίστικους) τους

24. Μαρία Γρηγορίου, «Υφαντική με κάρτες...», ό.π., σ. 249-250.

25. Καζάζηδες ήταν στην Κρήτη οι κατασκευαστές των στριφτών κορδονέτων, «γαϊτανιών», που χρησιμοποιούσαν οι ράφτες ή «τερζήδες» για να κοσμήσουν τα ανδρικά γιλέκα και μεϊτάνια και στο κάτω μέρος της βράκας. «Το διακοσμητικό κέντημα της ανδρικής κρητι-

έβαζαν χρονολογία και το όνομα του παραγγέλλοντος. Τέτοιους χρονολογημένους καλτσοδέτες, μαζί μ' ένα ζευγάρι μεταξωτές (μώβ) κάλτσες, έχω καταθέσει στο Λαογραφικόν Μουσείον της Ακαδημίας Αθηνών. Ανήκαν στον πατέρα της ετεροθαλούς αδελφής μου, αείμνηστον Χαράλαμπον Μαθιανάκιν, που εθεωρείτο ο πλέον κομψός άνδρας του Ηρακλείου γύρω στα 1890²⁶ (εικ. 3).

Εικ. 3. Χαράλαμπος Μαθιανάκης ή «Μέντας», κάτοχος των μουσειακών αντικειμένων της εικόνας 1.

Επίσης, η ίδια σημειώνει στο «Βιβλίον Εισαγωγής Μουσειακών Αντικειμένων» του Κέντρου Λαογραφίας:

Αρ. 43. Οι καρτσοδέτες (ο κ/της) τους έφτιαχναν οι φυλακισμένοι στο Ηράκλειο. Είναι υφαντοί από μεταξωτές κλωστές, και καταλήγουν στο τέλος σε γαϊτάνια ή φούντες. Σχεδιάζουν επάνω ψαράκια & δεξίματα. Στον ένα φαίνεται χρονολογία 1888 (είναι ξέταιροι). Στην άκρη έχουν θελιά φοριούνται στο επάνω μέρος της γάμπας ή στερεώνουν την κάρτσα. Σήμερα [1951] φοριούνται κάρτσες μάλλον μαύρες με καρτσοδέτες λαστιγένιους αγοραστούς (εικ. 7).

Η εγγραφή στη μουσειακή συλλογή του Κέντρου Λαογραφίας με την περιγραφή «καρτσόνια» με καρτσοδέτες (αντρίστικα), μάς έδωσε το έναυσμα να ερευνήσουμε και να καταγράψουμε τις διαφορετικές τεχνικές υφαντικής χωρίς αργαλειό, «τελάρο». Μία ακόμα τεχνική στενής υφαντής ταινίας ήταν αυτή που χρησιμοποιούσαν για τα στεβανοδέματα.

κής φορεσιάς γίνεται με βαθυκύανα ή μαύρα μεταξωτά στριφτά κορδονέτα (ποτέ με χρυσά), που λέγονται «χάρτζα». Τα «χάρτζα» φτιάχνονταν και πουλιόνταν από ειδικούς τεχνίτες, τους «καζάζηδες» ή τα έφερναν έμποροι και «τερζήδες» από την Αίγυπτο». βλ. Ιωάννης Θεμ. Τσουχλαράκης, Θρασύβουλος Θεμ. Τσουχλαράκης, *Η ιστορία και η λαογραφία της Κρητικής φορεσιάς*, ό.π., σ. 17. Η Ευαγγελία Φραγκάκι αναφέρει ότι στα καταστήματα των καζάνων πουλούσαν και ανδρικές ζώνες. Βλ. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης, Υφαντική και βαφική*, Αθήνα 1974, σ. 20, 79.

26. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης, 1) η ανδρική...*, ό.π., σ. 29. Επίσης συμπληρώνει στο Βιβλίο Εισαγωγής: «...οι καρτσοδέτες φαίνονται πάνω από τα σιτάνια. Τ' αντικείμενα αυτά τα φορούσε ο Χαράλαμπος Μαθιανάκης, που πέθανε το 1889».

Το στιβανόδεμα

*...Το σκολινό τση Κυριακής, του λούσου το στιβάνι
σκληρό και με τσι φόδρες του βγαίνει στο μεϊντάνι.
Με τα στιβανοδέματα²⁷ βαστιούνται τα καλάμια
γ-ή βασταγάκια τα βαστού ωσά ντα χαρταλάμια...*

Στιβανοδέματα ονόμαζαν τα στηρίγματα (βαστάγια) της παραδοσιακής κρητικής μπότας, την ταινία, που χρησιμοποιούσαν οι άνδρες για να συγκρατεί τα στιβάνια στις κνήμες ψηλά, για να στέκεται δηλαδή όρθιο το δέρμα και να είναι ίσιο και όχι ζαρωμένο στο κάτω μέρος²⁸. Όπως τα περιγράφει ο μεταπολεμικός λαογράφος Ιωάννης Χαβάκης:

τα «στιβανοδέματα», πλεκτά μπαμπακερά ή μεταξωτά ειδικά κορδόνια, πολύ στέρα, με φούντες στις άκρες, ήταν απαραίτητο εξάρτημα της ανδρικής φορεσιάς για να σταματάνε ίσια τα στιβάνια στις κνήμες και να μη «ζαρώνουν» και έπρεπε να δεθούν παραπάνω από τη «φανάκα» του ατζιού (της γάμπας)²⁹.

Την πολύχρωμη υφαντή ταινία, την τοποθετούσαν στην πάνω μεριά της μπότας κάτω από μια φάσα δέρματος, ίσα-ίσα να διακρίνεται και να φαίνεται μόνο το τελειώμά της, οι μικρές χειροποίητες φούντες στις άκρες.

Αυτά τα στηρίγματα ήταν άλλοτε λωρίδες δερμάτινες:

*Απού το μ-πόδα για να βγει και για να του χερώνει
μικιό πετσί του στιβανιού οπίσω το τσερόνι³⁰.*

ή απλά στριφτά πολύ δυνατά κορδόνια και άλλοτε ήταν μια περίτεχνη υφαντή ταινία:

27. Κωστής Λαγουδιανάκης, «Βράκες, μεϊτανογέλεκο, εντυμασά τση Κρήτης, 2ο μέρος, Αποσπερίδες και βαΐζα», Εφημερίς Πατρίς, 12 Απρ. 2008, <https://archive.patris.gr/articles/131178>.

28. ...«τα καλάμια του στιβανιού τους είναι μαλακά, (αντίθετα με τα καλάμια των επίσημων στιβανιών που είναι φοδραρισμένα με δέρμα και είναι σκληρά και δε ζαρώνουν) και συγκρατούνται στην κνήμη με στιβανοδέματα ή βασταγάκια... βλ. και Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης, 1) η ανδρική...*, ό.π., σ. 36.

29. Ιωάννης Χαβάκης, «Ο κρητικός αργαλειός και τα κρητικά μεσαιωνικά και μεταμεσαιωνικά ρούχα», *Κρητικά Χρονικά, Α' Λαογραφικόν παράρτημα*, τόμ. Θ', τεύχ. Γ', σ. 58, 59, Ηράκλειο 1955.

30. Κωστής Λαγουδιανάκης, «Βράκες, μεϊτανογέλεκο...», ό.π..

*Εκείά να δεις ντελικανή μέσα στα σαλουβάρια,
να δεις μποζά μεταξωτό, φούστα με χαρμπαλάδες,
να δεις στιβανοδέματα ασημοκεντημένα,
να δεις τους νέους και τσι νιες πώς δένουν την αγάπη*³¹.

Επίσης διαθέτουμε μια μαρτυρία για «αρπαχτούς στιβανοδέτες» στις Μαργαρίτες Ρεθύμνης σε χειρόγραφο³²: «Στα πόδια στιβάνια σκολινά και καθημερινά... με σκληρό και μαλακό καλάμι... όταν μαλακώσει (το δέρμα) χρησιμοποιεί στιβανοδέτες, μια κορδέλα πλεκτή και το 'δενε πάνω από τη φούσκα τ' ατζού, λαιμό του ποδιού. Μια φορά οι γυναίκες κάνανε αρπαχτούς στιβανοδέτες με φούντες με μπαμπάκια χρωματιστά».

Κατά την επιτόπια έρευνά μου στην Κρήτη το χειμώνα του 2014, ο Ευτύχιος Βασιλάκης μας περιέγραψε την τεχνική ως εξής: «Στιβανοδέματα πλέκανε στον αέρα με μονό ή διπλό μάλλινο νήμα και άλλοτε με πεντάκλωνο, πολύχρωμο, μπαμπακερό νήμα, τη μπαμπάκα³³ ή βάμμα. Καθόταν δύο άτομα, ο ένας απέναντι στον άλλο και κρατούσαν όλα τα νήματα τεντωμένα. Ο ένας έπλεκε, χωρίς εργαλείο, με τα δυο του δάχτυλα και ο άλλος έσφιγγε το νήμα. Αυτός που έπλεκε χώριζε τις πέντε δίκλωνες κλωστές σε δύο μέρη και έβαζε στο ένα χέρι τις δύο κλωστές και στο άλλο χέρι τις τρεις κλωστές. Στη συνέχεια μετέφερε τις κλωστές από το δεξιό χέρι στο αριστερό και έτσι βρισκόταν πάντα στο ένα χέρι τρία νήματα και στο άλλο δύο νήματα, εναλλάξ. Την ίδια υφαντή ταινία χρησιμοποιούσαν ως στιβανόδεμα και ως βρακοζώνα».

Ένας άλλος τύπος «στιβανοδέματος» υφαινόταν με τη βοήθεια ενός μικρού εργαλείου, που στην Κρήτη ονομάζεται «πεταλάκι», παρά την έκφραση που έχει επικρατήσει «πλέκω στιβανοδέματα». Το πεταλάκι πήρε την ονομασία του προφανώς από το «πέταλο» του αργαλείου γιατί έχει το ίδιο σχήμα. Πρόκειται για μικρογραφία του «πανωμάσελου» του πετάλου, με το χαρακτηριστικό κυκλικό εξόγκωμα στο κέντρο³⁴. Η κατασκευή του απαιτούσε ιδιαίτερη δεξιότητα. Η τεχνική του θεωρείτο μία από τις πιο δύσκολες της ύφανσης. Τα νήματα που χρησιμοποιούσαν γι' αυτές τις υφαντές ταινίες ήταν από ανθεκτικό βαμβακερό σπάγκο, τον μιτόσπαγκο, το οποίο προμηθεύονταν από το εμπόριο.

Σύμφωνα με παλαιότερο έθιμο, οι ερωτευμένοι νεαροί («ντελικανήδες» στις ορεινές περιοχές της Κρήτης) χάριζαν στις νεαρές κοπέλες αυτά τα «πε-

31. Ποίημα του Γιάννη Βάρδα, «Όμορφα που 'σαν τα χωριά», Περιοδικό *Υπέρ Χ*, Φθινόπωρο 2016, τευχ. 79, σ. 76.

32. Κλ χφ. 3359, σ. 36 (Γ. Ν. Αικατερινίδης, 1968).

33. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης, Υφαντική και βαφική*, ό.π., σ. 34.

34. Ιωάννης Χαβάκης, «Ο κρητικός...», ό.π., σ. 13.

ταλάκια», από σφεντάμι («ασφένταμο»), που οι ίδιοι κατασκεύαζαν και διακοσμούσαν με περίτεχνα εγγράφατα σχέδια, «ξόμπλια». Στη συνέχεια οι γυναίκες κατασκεύαζαν τα στιβανοδέματα και τα δώριζαν στους νεαρούς άνδρες, όπως μαρτυρείται και από τα σχετικά δίστιχα:

*Αν μ' αγαπάς 'που την καρδιά ως μου 'χεις μηνυμένα
που 'ν' τα στιβανοδέματα που μού 'χεις καμωμένα;
Θαρρείς πως είμαι κουζουλή να κάμω βασταγάκια
να δένεις τσι στιβάνες σου να παίρνεις τα σοκάκια;³⁵,*

Παράλληλα με την έρευνα για τις υφαντές ταινίες, που χρησιμοποιούσαν για τα στιβανοδέματα, ενδιαφέρθηκα και για άλλες παραδοσιακές τεχνικές ύφανσης ταινιών (band weaving). Πίστευα ότι θα συναντούσα το εργαλείο χειρός rigid heddle (shaft/ heddle) ή (pasette à rubans), που τόσο στην Ελλάδα όσο και σε όλη την Ευρώπη ήταν εξαιρετικά διαδεδομένο. Για τη συγκεκριμένη τεχνική, γνωστή τουλάχιστον από τα μεσαιωνικά χρόνια, όπως μαρτυρούν τα μουσειακά αντικείμενα, σε όλη την κεντρική Ευρώπη, μεταχειρίζονταν ένα παραλληλόγραμμο επίπεδο πλακίδιο, το οποίο φέρει μία σειρά από οπές και μία σειρά από παράλληλες στενές κάθετες διάτρητες λωρίδες. Ένα τέτοιο εργαλείο βρίσκεται στις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη, προέρχεται από την Κρήτη και χρονολογείται το 1654. Επίσης ένα όμοιο εργαλείο δημοσιεύτηκε από την Ιωάννα Παπαντωνίου ως «υφαντικό εργαλείο για ζώνες»³⁶. Η ύφανση γινόταν όταν το υφάδι περνούσε μέσα από τις μικρές οπές και το στημόνι μέσα από τα παραλληλόγραμμα διάκενα. Κατά την διαδικασία της ύφανσης, με ένα δεύτερο εργαλείο, επίμηκες σαν μαχαίρι, έσπρωχναν το ήδη υφασμένο μέρος για να σφίξει.

Την κατασκευή ταινίας με αυτό το εργαλείο μας εξηγεί η εικαστικός-υφαντουργός Μαρία Γρηγορίου:

Ύφανση με μικρό σταθερό τελάρο/ μιτάρι: όπως και στον αργαλειό για να υφάνεις, είναι απαραίτητο να σηκώνονται οι μισές κλωστές του στημονιού (warp), επάνω και οι άλλες μισές κλωστές εναλλάξ κάτω. Σχηματίζεται έτσι ένα άνοιγμα (shed), που επιτρέπει στη σαΐτα (shuttle) με το υφάδι (weft) να περάσει κάθετα και ανάμεσα στις τεντωμένες κλωστές του στημονιού. Μετά το πρώτο πέρασμα του υφαδιού, οι κλωστές που ήταν κάτω πάνε επάνω και αυτές

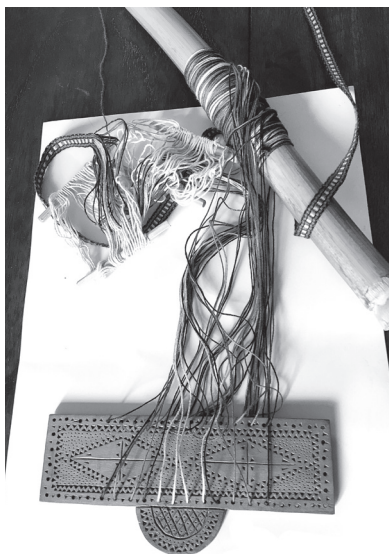
35. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκι, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης, 1) η ανδρική φορεσιά*, ό.π., σ. 36, υπ. 2, Ιωάννης Χαβάκης, «Ο κρητικός αργαλειός...», ό.π., σ. 59:

*Σα λες εσύ πως μ' αγαπάς και χάνεσαι για μένα
Πού 'ν' τα στιβανοδέματα που μούχεις καμωμένα;*

36. Ιωάννα Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη...», ό.π., σ. 21, 22, σημ. 2.

που ήταν πάνω πάνε κάτω στερεώνοντας το υφάδι στην θέση του. Σχηματίζεται έτσι καινούριο άνοιγμα για να περνά το δεύτερο υφάδι και αυτή η διαδικασία επαναλαμβάνεται συνεχώς. Για να δημιουργηθεί αυτό το άνοιγμα, οι κλωστές του στημονιού πρέπει να περάσουν εναλλάξ σ' ένα εργαλείο (τελάρο/μιτάρι), πού έχει μία σειρά τρύπες επάνω και μία σειρά τρύπες κάτω. Το στημόνι τεντώνεται σε δύο σταθερά σημεία και αν πρόκειται για απλή ύφανση, ακολουθείται η παραπάνω διαδικασία. Για να υφανθούν σχέδια, αυτά γίνονται σηκώνοντας τις συγκεκριμένες κλωστές του στημονιού μία-μία, επιλέγοντάς τες με το χέρι (*hand picking*), ανάλογα με το σχέδιο. Αν το σχέδιο είναι επαναλαμβανόμενο, για να μην γίνεται αυτή η επιλογή των κλωστών με το χέρι κάθε φορά, μπορούν να περαστούν οι συγκεκριμένες κλωστές του στημονιού σε μιτάρια φτιαγμένα από σπάγκο, έτσι ώστε σηκώνοντας αυτά τα μιτάρια δημιουργείται το άνοιγμα του στημονιού που χρειάζεται για το σχέδιο³⁷.

Στην Κρήτη εντόπισα ένα διαφορετικό εργαλείο υφαντικής ταινιών, μια παραλλαγή του προαναφερθέντος, που διαθέτει μόνον δύο σειρές από μικρές οπές και καθόλου κάθετες σχισμές. Τον τρόπο χρήσης αυτού του εργαλείου εξηγεί πιο κάτω ο Ευθύμιος Βασιλάκης, ο οποίος κατασκευάζει βαμβακερά στιβανοδέματα. Στο σπίτι της γιαγιάς του στον Κρούστα Μεραμβέλλου, ο Βασιλάκης εντόπισε ένα κοκκάλινο εργαλείο, το «πεταλάκι», που είναι παραλληλόγραμμο πλακίδιο, με δύο παράλληλες σειρές από οπές. Με το πεταλάκι εφαρμόζει την τεχνική, όπως ακριβώς την είχε διδαχθεί από την γιαγιά του. Η εργασία άρχισε με την κατασκευή ενός μιταριού με σπάγκο από ανθεκτικό νήμα τον λεγόμενο μιτό-σπαγκο, η διαδικασία κατασκευής του οποίου καταγράφεται στη συνέχεια, σύμφωνα με την αφήγηση του Ευθύμιου Βασιλάκη (εικ. 4).

Εικ. 4. Το πεταλάκι και τα σπάγκινα μιτάρια. Ανήκουν στον Ευτύχιο Βασιλάκη, από τον Κρούστα Λασιθίου.

37. Η πληροφορία δόθηκε στην γράφουσα το 2019.

Τρόπος προετοιμασίας μίτου

Το μιτάρι έφτιαχναν ως εξής: έπαιρναν ένα μικρό ξυλαράκι και του έδεναν, στις δύο άκρες του, ένα κομμάτι σπάγκο κερωμένο, το «αθέμιτο», δηλαδή έναν κεντρικό σπάγκο πάνω στον οποίο έπλεκαν πάλι από σπάγκο τις θηλιές του μίτου. Μετά χρησιμοποιούσαν ένα μικρό κομμάτι ξύλου, ένα «πηχάκι», που ονόμαζαν «μιτοτήρα», τόσο πλατύ, όσο και το επιθυμητό πλάτος στις θηλιές, χρησίμευε δηλαδή αυτό το ξυλαράκι, ως οδηγός στο μέγεθος της κάθε θηλιάς. Έπλεκαν τις θηλιές και τις δένανε τη μία μετά την άλλη: αφού περνούσαν το νήμα, ξανά το τραβάνανε από πάνω, το δένανε κόμπο από κάτω έτσι ώστε να δημιουργείται η θηλιά και μετά ξανά περνούσαν πάνω-κάτω το νήμα και κάνανε όμοιες όλες τις θηλιές. Στην αρχή έφτιαχναν τις θηλιές της μίας πλευράς, δηλαδή του μισού μέρους, από τη μία άκρη μέχρι τη μέση και στη συνέχεια έφτιαχναν ανάλογο το άλλο μισό στην άλλη πλευρά, από την άκρη μέχρι τη μέση. Τελικά όλοι οι κόμποι και όλες οι θηλιές ήταν δεμένοι πάνω στον αθέμιτο (δηλαδή ήταν θηλιά, κόμπος, θηλιά, κόμπος...) στη συνέχεια όταν τελειώνανε όλες οι θηλιές αφαιρούσαν τον μιτοτήρα και έμεναν οι σπάγκοι μόνοι. Στο άλλο μισό επαναλάμβαναν την ίδια εργασία, με τη διαφορά ότι κάθε θηλιά περνούσε και από την θηλιά της προηγούμενης σειράς (του προηγούμενου μισού).

Η κάθε ταινία χρειάζεται δύο μιτάρια από σπάγκο για να υφανθεί, μπορεί να κατασκευαστεί και με ένα μιτάρι αλλά με τους δύο μίτους γίνεται ευκολότερη η ύφανση.

Διάσιμο νημάτων

Μετά την προετοιμασία του μίτου άρχιζε η διαδικασία με το διάσιμο των χρωματιστών νημάτων. Περνούσαν το ένα χρώμα μετά το άλλο σε μια διάστρα, που έφτιαχναν πρόχειρα με καρφιά στον τοίχο και στη συνέχεια τύλιγαν τα νήματα σ' ένα μικρό τεμάχιο καλαμιού, και το έκαναν μασούρι. Αφού τυλίγανε όλες τις κλωστές στο καλάμι, μετά τις ξεχωρίζανε χρωματικά για να τις περάσουν στο υφαντουργικό εργαλείο.

Εργασία στο «πεταλάκι»

Περνούσαν τις χρωματιστές κλωστές από διαφορετικές τρύπες του εργαλείου, από την πίσω πλευρά του εργαλείου προς την μπροστινή πλευρά. Χρησιμοποιούσαν 12 κλωστές στις πάνω τρύπες (ανάλογα με το πάχος της κλωστής μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν μέχρι και 16 κλωστές) και στη συνέχεια τοποθετούσαν 12 κλωστές στις κάτω τρύπες.

Διάλεξαν τη σειρά των χρωμάτων και τοποθετούσαν στις τρύπες τα νήματα, ανάλογα με το σχέδιο που ήθελαν να υφάνουν. Για παράδειγμα:

Λωρίδα: μπλε, κόκκινο, μπλε, κεντρικό σχέδιο, μπλε, κόκκινο, μπλε

Ακριανή μπλε στενή λωρίδα = 1 κλωστή μπλε στις πάνω και 1 κλωστή μπλε στις κάτω τρύπες

Μεσαία κόκκινη φαρδιά λωρίδα = 2 κλωστές στις πάνω και 2 κλωστές στις κάτω τρύπες

Μεσαία μπλε στενή λωρίδα = 1 κλωστή μπλε στις πάνω και 1 κλωστή μπλε στις κάτω τρύπες

Κεντρικό μοτίβο (ο συνδυασμός των χρωμάτων των κλωστών ήταν ανάλογος του σχεδίου)

Μεσαία μπλε στενή λωρίδα (1 κλωστή μπλε στις πάνω και 1 κλωστή μπλε στις κάτω τρύπες)

Μεσαία κόκκινη φαρδιά λωρίδα: (2 κλωστές στις πάνω και 2 κλωστές στις κάτω τρύπες)

Ακριανή μπλε στενή λωρίδα (1 κλωστή μπλε στις πάνω και 1 κλωστή μπλε στις κάτω τρύπες)

Δηλαδή:

Για να δημιουργήσουν μία λεπτή ρίγα στην άκρη της ταινίας, μπλε χρώματος, έβαζαν μία μπλε κλωστή στην πάνω σειρά των οπών και μία μπλε στην κάτω σειρά (1πάνω / 1 κάτω).

Για να δημιουργήσουν την διπλανή παράλληλη εσωτερική κόκκινη φαρδιά ρίγα, τοποθετούσαν δύο κόκκινες κλωστές στην πάνω σειρά και δύο κόκκινες κλωστές στην κάτω σειρά.

Ακολουθούσε μία ρίγα λεπτή μπλε και τοποθετούσαν, μία κλωστή επάνω και μία κλωστή κάτω.

Στο κέντρο για να δημιουργήσουν ένα σχέδιο «ματάκι» τοποθετούσαν τέσσερις πράσινες κλωστές σε τέσσερις οπές στην πάνω σειρά και τέσσερις κλωστές κίτρινου χρώματος στις αντίστοιχες οπές στην κάτω σειρά. Στη συνέχεια επαναλάμβαναν τη σειρά των χρωμάτων για να υπάρχει χρωματική συμμετρία. Δηλαδή μία μπλε κλωστή πάνω-κάτω, δύο κόκκινες κλωστές πάνω-κάτω και τέλος μία μπλε κλωστή πάνω-κάτω.

→ ↘ ↘ → ↑↑↑↑ → ↘ ↘ →

→ ↘ ↘ → ↓↓↓↓ → ↘ ↘ →

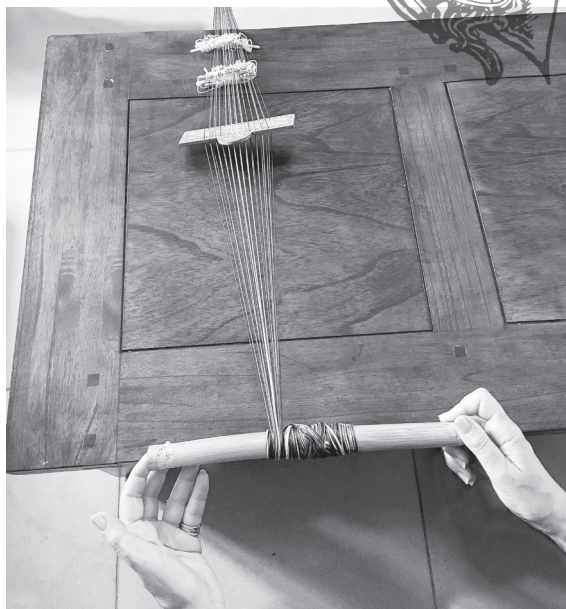
(→ μπλε χρώμα, ↘ κόκκινο χρώμα, ↑ πράσινο χρώμα, ↓ κίτρινο χρώμα)

Υπήρχαν φυσικά και παραλλαγές στα σχέδια, με περισσότερες ρίγες, με πιο φαρδιές και πιο στενές ή με διπλή σειρά κεντρικού σχεδίου, αλλά πάντα με απόλυτη χρωματική συμμετρία.

Η διαδικασία πριν την ύφανση (εικ. 5)

Αφού είχαν περάσει τις κλωστές στο πεταλάκι, όπως περιγράψαμε, στη συνέχεια περνούσαν με την ίδια σειρά τις χρωματιστές κλωστές στους μίτους: δηλαδή τις κλωστές, που έχουν περαστεί στην πάνω σειρά στο πεταλάκι τις περνούσαν ανάμεσα στις θηλιές του πάνω μίτου και τις κλωστές της κάτω σειράς τις περνούσαν από τον κάτω μίτο. Όπως και στον αργαλειό, με τον τρόπο αυτό ανοίγει μία παρά μία η κλωστή και δημιουργεί το απαραίτητο κενό που χρειάζεται για να περνούν τα επόμενα νήματα.

Στο τέλος οι 24 κλωστές πρέπει να είναι περασμένες στο μίτο με τη σειρά, 12 πάνω και 12 κάτω. Αυτή τη δέσμη με τις 24 κλωστές, στις οποίες περνούσαν οι μίτοι ενδιάμεσα, έπρεπε να είναι πάντα τεντωμένες, γι' αυτό τις έδεναν από τη μία πλευρά στη μέση τους, πάνω στη ζώνη της ποδιάς τους και από την άλλη πλευρά τις έδεναν σ' ένα καλάμι, το οποίο τοποθετούσαν κάτω από τα δάχτυλά του ποδιού τους και έτσι περνούσαν τα νήματα ανάμεσα στα δύο πρώτα δάχτυλα του ποδιού.

Εικ. 5. Ύφανση ταινίας με πεταλάκι, η προετοιμασία των νημάτων.

Διαδικασία της ύφανσης (εικ. 6)

Έπαιρναν το μασούρι με το υφάδι και περνώντας το ανάμεσα στις τεντωμένες κλωστές υφαίνανε την πολυποίκιλτη ταινία. Το χρώμα στο υφάδι είναι συνήθως κόκκινου χρώματος, ή οποιοδήποτε χρώματος διαφορετικού από το χρώμα της εξωτερικής ταινίας, δηλαδή πρέπει να είναι άλλο χρώμα το υφάδι και άλλο χρώμα το στημόνι, για να σχηματιστεί ένα σχέδιο με κουκίδες «κουκκιδωτό» σχέδιο στην άκρη της στενής πλευράς της ταινίας.

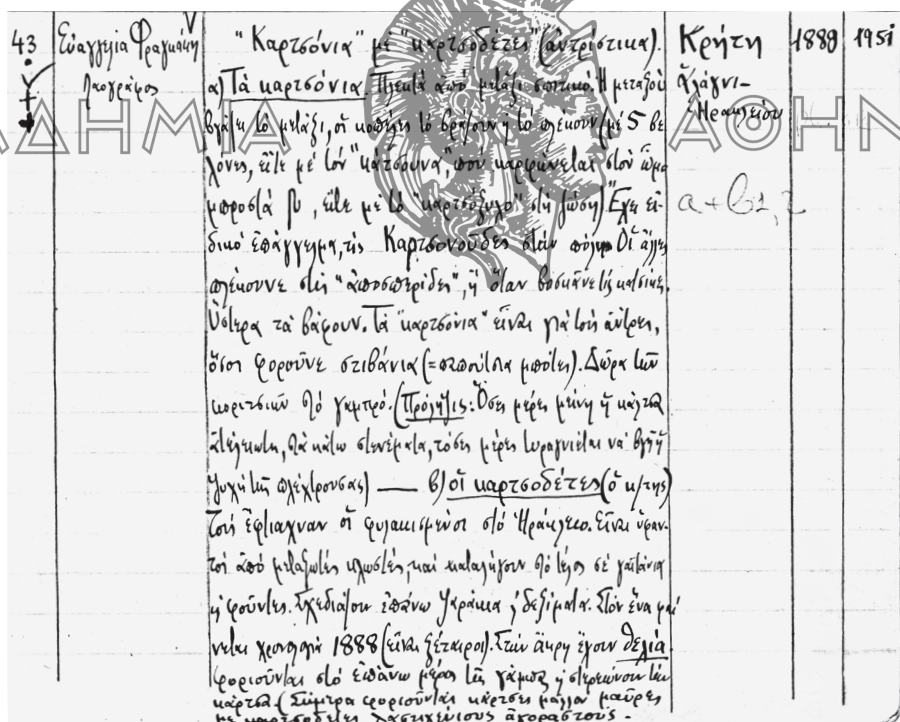
Η ύφανση γινόταν ως εξής: Αρχίζαν να ανοίγουν με τα δάχτυλα ένα μίτο πάνω, μετά ένα μίτο κάτω και περνούσαν στο ενδιάμεσο το υφάδι, όπως ακριβώς στον αργαλειό και μετά έκαναν το ανάποδο στους μίτους για να κλείσει το άνοιγμα. Έστερα έσφιγγαν με το δάχτυλο το υφασμένο μέρος και επαναλάμβαναν την ίδια διαδικασία, δηλαδή περνούσαν ξανά το υφάδι, αφού ανέβαζαν και κατέβαζαν τους μίτους.

Εικ. 6. Ύφανση ταινίας με πεταλάκι, η διαδικασία.

Σε αυτή την τεχνική, που μόλις περιγράψαμε, ο διαχωρισμός των χρωμάτων επιτυγχάνεται από το πέραμα των κλωστών στις τρύπες του υφαντικού εργαλείου, ενώ η ύφανση γίνεται από το πέρασμα των κλωστών στο ελεύθερο μιτάρι. Πρόκειται για μια περίπλοκη τεχνική υφαντικής ταινιών, που είχε εντελώς χαθεί και είχαμε την τύχη να εντοπίσουμε στην Κρήτη.

Προσπαθήσαμε να περιγράψουμε τις διάφορες τεχνικές υφαντών ταινιών και να προβάλλουμε την σπάνια και πολύπλοκη τεχνική της Κρήτης με το εργαλείο «πεταλάκι». Η βασική διαφορά των τεχνικών που αναφέρθηκαν είναι ότι στην τεχνική με το «πεταλάκι», χρειάζονται δύο πρόσθετα μιτάρια από σπάγκο για να γίνει η ύφανση, στην τεχνική (rigid heddle) με το σταθερό μιτάρι το διάτρητο εξάρτημα χρησιμοποιείται ταυτόχρονα ως τελέρο και ως μιτάρι, στην τεχνική με τις κάρτες «tablet weaving», τα στημόνια δεν ανεβοκατεβαίνουν αλλά στρίβουν μεταξύ τους και το σχέδιο δημιουργείται ανάλογα με το στρίψιμο, και τέλος στην τεχνική χωρίς εργαλείο χρειάζεται η εργασία δύο ατόμων συγχρόνως.

Εικ. 7. Χειρόγραφη σημείωση στο «Βιβλίον Α' εισαγωγής των Μουσειακών Αντικειμένων του Ελληνικού Λαϊκού Βίου και Τέχνης» του Λαογραφικού Αρχείου (νυν Κέντρον Λαογραφίας), αρ. 43.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ την Παρούλα Κουτσάκη, Πρόεδρο του Λυκείου Ελληνίδων Αγίου Νικολάου Κρήτης, για τη σημαντική βοήθεια που μου προσέφερε κατά την επιτόπια έρευνά μου. Ευχαριστώ επίσης τον Ευτύχη Βασιλάκη για την συμβολή του στην περιγραφή των τεχνικών, την Μαρία Γρηγορίου για τις χρήσιμες συμβουλές της στις τεχνικές ύφανσης, την Flavia Nessi για την υποστήριξή της και τις πολύτιμες υποδείξεις της, καθώς και την συνάδελφο Κλεοπάτρα Φατούρου για την μετάφραση της περίληψης και την επεξεργασία των φωτογραφιών. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον Edouard de Laubrie, υπεύθυνο συλλογών και έρευνας και διαχειριστή του τομέα «Γεωργία και Διατροφή» του Μουσείου Ευρωπαϊκού και Μεσογειακού Πολιτισμού (Mucem) και στην Nancie Herbin, υπεύθυνη των φωτογραφικών αρχείων του Mucem.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

SUMMARY

LOUISA KARAPIDAKI

The stockings, *kartsonia*, and the band weaving techniques for *kartsovastago* / *panovastago* / *kaltsodetis* (garter) and *stivanovastago* (boot strap) in Crete

This essay describes the stockings, and the garters and woven bands used in Crete to hold footwear in place –kartsoni (stocking), kartsovastago / panovastago / kaltsodetis (garter), stivanovastago (boot strap)–, and analyzes the various techniques used to create them, specifically: a) tsapari, tablet weaving, a method used for crafting the garters, b) arpachti or braiding, i.e. weaving with one's fingers without the use of tools, applied for the construction of the narrow bands that held men's boots up, c) the rigid heddle weaving method, one executed with a special handheld wooden tool with two parallel rows of holes separated by a series of vertical oblong openings, used mainly for creating belts, and d) petalaki, weaving with the use of wooden tablets and a moving heddle made of string, a technique for making very strong ties, including those that held men's boots. This last tool is a rather uncommon device, unique in the weaving practices of Crete and found in no other part of Greece, thus no references exist of its use until now in the associated bibliography. It must be noted here that all four band weaving methods differ greatly from one another; in fact, the band weaving technique with the moving heddle was uncovered only in eastern Crete and is a quite unique method of weaving that involves a moving heddle made of cotton twine, mitospagos, crafted by the women themselves. The basic difference between these weaving methods is that, in the technique with the rigid heddle, that particular piece of equipment operates both as the weaving loom and as the heddle, whereas the method with the tablet, petalaki, includes two added heddles made of string. Furthermore, in the tablet weaving technique the weaver, instead of moving the warps up and down, rotates each tablet separately, in order to produce the desired patterns and designs, and the weft is of very little importance. Finally, the essay examines the social function of the aforementioned footwear and accessories, the way they were constructed and distributed, as well as any references thereof in local folk rhymes and songs.